

Taranta, Irena

Tykocin - urbanistyczny palimpsest

"Biuletyn Konserwatorski Województwa
Podlaskiego", 20, 2014, s. 119-[150]

Zdigitalizowano w ramach projektu pn. Budowa platformy "Podlaskie Czasopisma Regionalne", dofinansowanego z programu „Społeczna odpowiedzialność nauki” Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego (umowa SONB/SP/465121/2020).

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Udostępniono do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

IRENA TARANTA

Białystok

Tykocin – urbanistyczny palimpsest

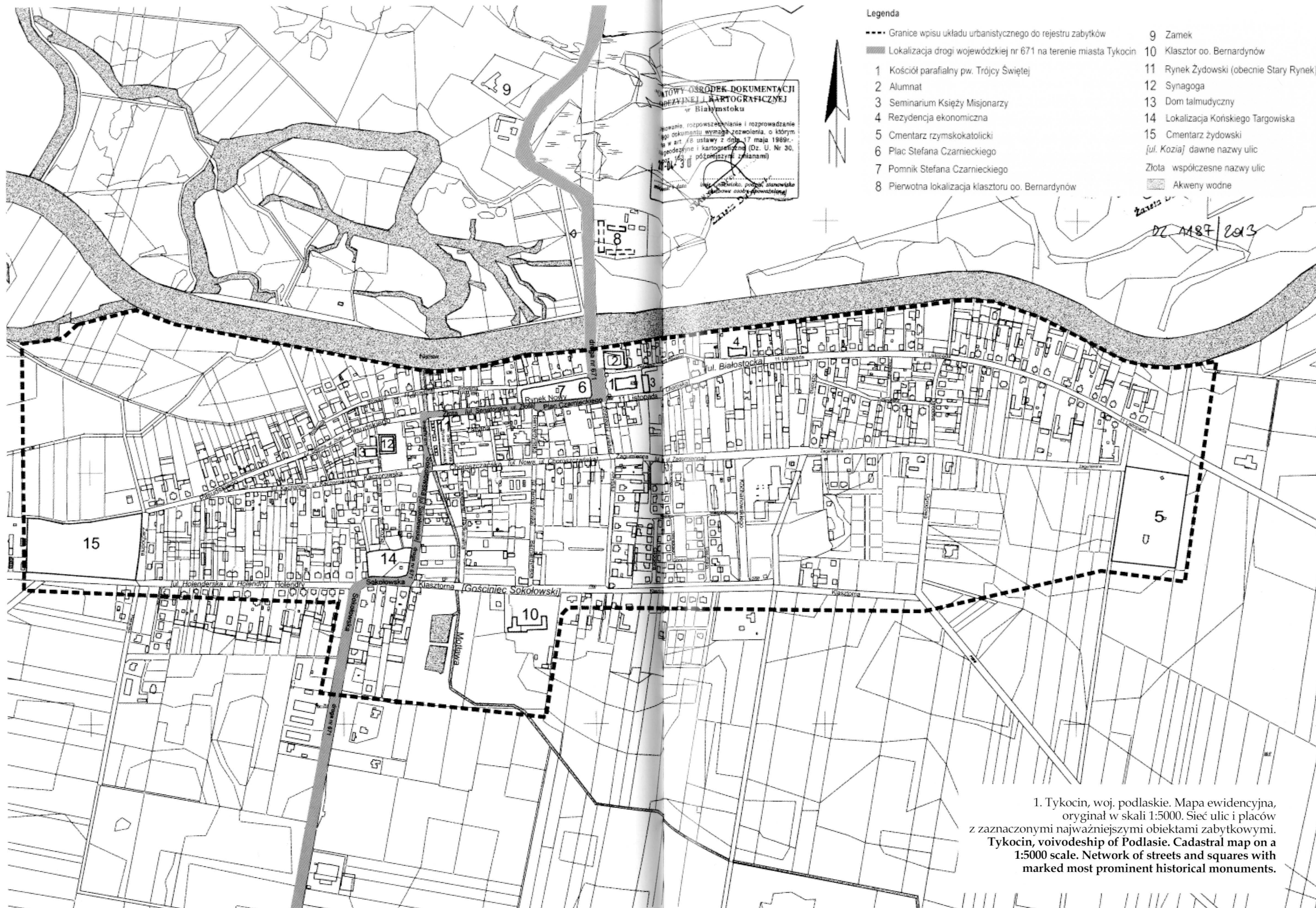
1. Cel i zakres

Miasto, jako palimpsest, jest rezultatem nawarstwienia się kolejnych formacji kulturowych, częściowo zastępujących poprzednie, a częściowo w nie wkomponowanych¹. Podobnie jak rękopis umieszczony na materiale piśmienniczym, używanym wcześniej, z którego usunięto poprzedni tekst, tak na gruzach poprzednich budowli są wznoszone następne. Tykociński palimpsest należy do jednych z najciekawszych, gdyż wcześniejszy tekst nie został całkowicie wymazany i pozwala odczytać obie wypowiedzi. Celem artykułu jest przedstawienie, w syntetycznym ujęciu, zasadniczych faz przekształceń przestrzennych, jako odbicia przeobrażeń społecznych, gospodarczych i politycznych².

2. Metoda

Pionierskie ujęcie genezy i rozwoju miast przedstawił w 1934 r. w *Urbanistyce* prof. Tadeusz Tołwiński. Wyróżnił on sześć czynników odgrywających rolę w ukształtowaniu się miast i powtarzających się w ośrodkach miejskich różnych regionów świata. Są nimi: czynniki przyrodnicze, obronności (warowności), gospodarczo-społeczne, obyczajowo-prawne, komunikacyjne oraz kompozycji urbanistycznej, czyli planowania przestrzennego. Poglądy wypracowane przez prof. T. Tołwińskiego, oparte na kartezjańskiej zasadzie metodycznego działania, zamykają twórczość urbanistyczną w ramy metody planowej koncepcji budowy i rozbudowy miasta i wyłączają przypadkowość wynikającą z braku metody działania³.

Nadanie praw miejskich porządkowało relacje między gminą a właścicielem miasta, a także między miastem a okolicą. Ich główny element – regulacja opłat z terenów miejskich i ze zorganizowanej działalności gospodarczej miała wpływ na organizację struktury przestrzennej. Opłaty te stały się podstawą wytyczenia terenu miasta i jego wewnętrznego podziału. Umotywowaną prawnie działkę mieszczańską przyjęto za podstawę naliczania jednego z najważniejszych podatków miejskich. Powiązanie przestrzeni miejskiej z systemem naliczania powinności podatkowych

1. Tykocin, woj. podlaskie. Mapa ewidencyjna, oryginał w skali 1:5000. Sieć ulic i placów z zaznaczonymi najważniejszymi obiektami zabytkowymi.
Tykocin, voivodeship of Podlasie. Cadastral map on a 1:5000 scale. Network of streets and squares with marked most prominent historical monuments.

można uważać za jeden z głównych impulsów do regulacji planu miasta. Ważnym czynnikiem przyspieszającym rozwój zabudowy miasta, we wstępnym etapie jego rozwoju, było stosowane często kilkuletnie zwolnienie z opłat⁴.

Współczesny plan miasta jest odzwierciedleniem aktualnie zachowanych podziałów własnościowych, które wywodzą się z parcelacji przeprowadzonej w średniowieczu, ale nie zachowały w pełni jej zasad⁵. Janusz Pudełko, w artykule poświęconym badaniom planów miast średniowiecznych, przedstawił metodę metrologiczną analizy współczesnego planu miasta wytyczonego w średniowieczu. Pozwala ona zrekonstruować możliwie prawdopodobną koncepcję pierwotną założenia w oparciu o zagadnienie działki miejskiej⁶. Istota metody analizy współczesnego planu polega na posługiwaniu się metrologicznym sposobem badania planu, przy zrozumieniu zasadniczego mechanizmu przemian działki i innych elementów rozplanowania miasta, na bazie rozwijających się stosunków własnościowych⁷. Prawidłowe przeprowadzenie analizy wymaga spełnienia szeregu warunków:

1) współczesny plan, który jest podstawą analizy, powinien być w skali wystarczająco dużej, zapewniającej maksymalną dokładność odczytów;

2) analiza wykresu rozrzutu szerokości działek musi być oparta na znajomości czynników, powodujących zmiany szerokości działki, którymi są m.in. przesunięcia granic działek sąsiedzkich, związane z zagadnieniem „wspólnych murów”⁸; J. Pudełko przytoczył wy tłumaczenie B. Groickiego: *Dom gdyby kto chciał budować albo murować, jeśli sąsiad chce z nim spólną ścianę budować, a nakład z nim spółem czynić, tedy nie powinien jeden drugiemu placu nic ustąpić, jeno spółem budować albo murować. Ale jeśli sąsiad nie chce budować a nakładu czynić, tedy temu, kto buduje, powinien mu ustąpić placu domu swego dwa łokcia na fundamencie, a na górze łokieć*⁹; w miastach, gdzie zabudowa drewniana utrzymywała się długo, właściciele tej samej działki mogli mieć okazję kilkakrotnego jej poszerzenia o dwa łokcie¹⁰; skoro działka prawo oddawania owych 2 łokci na fundament i łokcia na górze to „rozrzut” tych działek nie powinien być przypadkowy, lecz winien układać się w grupach oddalonych od siebie o oddawany odcinek szerokości¹¹;

3) najwygodniejszą jednostką miary jest pręt i sznur; wymiar szerokości działki stanowi całkowitą wielokrotność pręta albo co najwyżej uwzględnia jego podział na trzy części;

4) każda wytyczona w średniowieczu działka miała tzw. *prawo frontu*, tj. była dostępna przynajmniej z jednej ulicy¹²; szerokość ulic była równa całkowitej szerokości działki albo jej połowie¹³; podstawową funkcją ulicy było udostępnianie działki, a ponadto niektóre ulice spełniały jeszcze funkcję nadrzędną, komunikując miasto z otoczeniem¹⁴;

5) występowanie w przestrzeni miejskiej ulic gospodarczych na tyłach posesji i ulic-miedzuchów, biegnących równolegle do dłuższych boków działek i pełniących rolę skrótów w komunikacji miasta¹⁵; ulice gospodarcze potrzebne są wtedy, gdy cały front działki zajmuje budynek mieszkalny utrudniający dostęp do części gospodarczej działki i mogły one powstać zarówno w momencie wytyczania miasta, jak i w późniejszej fazie jego rozwoju, gdy frontowa zabudowa mieszkaniowa zmieniła swój pierwotny charakter¹⁶; ulice „typu miedzuchowego” najprawdopodobniej z reguły nie wiążą się z pierwotną koncepcją rozplanowania miasta¹⁷; mogły one powstać w miejscu znajdujących się w obrębie posesji prywatnych przejść czy

przejazdów, które w drodze tzw. „narastania serwitutu” z biegiem czasu stały się drogami komunalnymi¹⁸;

6) linia zabudowy ulicy czy rynku ukształtowała się w nawiązaniu do wytyczonej w średniowieczu linii regulującej szerokość ulicy¹⁹; związku tego nie należy jednak przeceniać, zwłaszcza że zmiany takie, jak np. likwidacja podcieni, w sposób bardzo istotny wpływały niekiedy na przesunięcie linii zabudowy²⁰; pojawia się też tendencja do poszerzania ulic, którą łatwo śledzić na planach z dwóch ostatnich stuleci²¹;

7) przy rekonstrukcji pierwotnej koncepcji rozplanowania miasta na czoło spraw związanych z metrologiczną metodą badań wysuwa się zagadnienie miary, jakiej użyto przy wytyczaniu miasta²²; ustalenie wzorca miary ma podstawowe znaczenie dla właściwej analizy planu i umożliwia zbadanie szeregu zagadnień szczegółowych, jak: wielkość obszaru zajętego przez miasto (czy badaną jego część), wielkość rynku, wielkość bloków zabudowy mieszkaniowej, szerokość ulic etc.²³;

8) jedną z podstawowych zasad przyjętych przez J. Pudełkę jest równość działki, jeśli nie na obszarze całego miasta, to w każdym razie w pewnych zespołach, jak np. zespół działek przyrynkowych²⁴; pierwszym i bardzo istotnym procesem, jaki zaczął przekształcać strukturę nowo wytyczonego miasta, był proces rozpadu działki²⁵; stosunki prawne i własnościowe, które z jednej strony stały na straży niezmienności granicy działki, a z drugiej strony i to, jak się wydaje częściej, akceptowały jej przesunięcia i były ich regulatorem²⁶; bardzo często wójt na podstawie dokumentu lokacyjnego otrzymywał dwie działki²⁷; zróżnicowanie ekonomiczne mieszczan w ciągu długiego okresu rozwoju miasta prowadziło m.in. do zróżnicowania początkowo równych działek, które dzielono na połówki i ćwiartki, a następnie kupowano i łączono w całość²⁸;

9) można uznać, że wielkość działki została ustalona trafnie, jeśli powierzchnie większości regularnych bloków zabudowy są stosunkowo dokładnie wielokrotnościami powierzchni działki²⁹; jeśli warunek ten zostanie spełniony, schemat taki ma wartość rekonstrukcji koncepcji pierwotnego rozplanowania³⁰;

10) w świetle badań prof. B. Krasnowolskiego nad rynkami i placami w planach urbanistycznych i programach lokacyjnych miast małopolskich często powtarza się schemat rozplanowania miasta podporządkowany symetrii osiowej z rynkiem w centrum geometrycznym³¹; są to np. rozwiązania dziewięciopolowe: powierzchnia podzielona jest na dziewięć identycznych kwadratów lub prostokątów, z których środkowy jest rynkiem³²; w wielu przypadkach środkowy prostokąt rynku jest większy od pozostałych³³;

11) plan jako materiał źródłowy traci wartość tam, gdzie brak układów modularnych (np. dla doby przedlokacyjnej) lub gdy określenie modułu jest niemożliwe³⁴.

Wyniki dotychczasowych badań wskazują, że analiza metrologiczna stała się jednym ze skutecznych sposobów poznawania niektórych zasad, którymi kierowano się przy opracowywaniu planu miasta i może dać podstawę do rekonstrukcji pierwotnej koncepcji planowego założenia urbanistycznego³⁵. Analiza modularna planu miasta – po naniesieniu informacji, jakie można uzyskać z innych źródeł i prac badawczych, jeśli doprowadzi do ustalenia konsekwentnie stosowanych średniowiecznych miar długości – jest prawdopodobną hipotezą badawczą³⁶.

4. Hipotetyczna rekonstrukcja rozplanowania rynku w XVI w., nałożona na współczesny podkład geodezyjny. Oprac. I. Taranta.
 Hypothetic reconstruction of the market square plan in the sixteenth century (marked as brown) marked on a contemporary geodetic foundation. Prep. I. Taranta.

Dużą rolę w odtworzeniu osadnictwa wczesnych miast lokacyjnych ma usytuowanie świątyń. Mogły one koncentrować zabudowę mieszkalną wokół siebie lub były umieszczane na obrzeżach osady⁶¹. Lokalizacja świątyń jest często odbiciem terytorialnej policentryczności miast, zwłaszcza we wczesnym etapie ich rozwoju⁶². Obecność kilku obiektów sakralnych nie musi odzwierciedlać dużej liczby mieszkańców, lecz podział na strefy powstające w różnym czasie, związane z różnymi wspólnotami⁶³. Być może najstarsze świątynie tykocińskie istniały jeszcze przed lokacją miasta, jako ośrodki religijne osad, zamieszkiwanych przez różne wspólnoty etniczne i religijne (Polacy, Rusini). Rynek główny, według *Inwentarza Tykocina z 1571 roku*, zamieszkiwali w większości Polacy⁶⁴. W świetle badań nad strukturą etniczną i zawodową Tykocina, przeprowadzonych przez E. Wroczyńską, w XVI w. ulicę Czychrowską (teren między kościołem parafialnym a cerkwią) zamieszkiwali Polacy (48,60%) i Rusini (48,60%), trudniący się karczmarstwem, rzemiosłem i w mniejszym stopniu rolnictwem⁶⁵. Ulicę Złotoryjską, położoną na wschód od Rynku Nowego Miasta, zamieszkiwali w większości Rusini zajmujący się głównie uprawą roli⁶⁶. Podział etniczny miał odbicie w usytuowaniu świątyń. Na wschodnim krańcu ulicy Czychrowskiej, w pobliżu rynku Nowego Miasta, znajdowała się cerkiew, natomiast na jej zachodnim końcu, w pobliżu rynku głównego, mieścił się kościół.

Kościół parafialny pw. Św. Trójcy, św. Anny i św. Mikołaja⁶⁷ w Tykocinie istniał już w latach 20. XV w.⁶⁸ Z dokumentu przytoczonego przez Z. Romaniuka wynika, że został on uposażony przez króla Władysława Jagiełłę⁶⁹. Dokument uposażający świątynię, wystawiony w 1434 r. przez starostę smoleńskiego Jana Gasztolda – ówczesnego właściciela Tykocina⁷⁰ – wymienia oprócz kościoła cmentarz ciągnący się ku Narwi, ogród przykościelny i miejsce dla plebana⁷¹. Typowym zjawiskiem jest bezpośrednie sąsiedztwo kościoła parafialnego i otaczającego go cmentarza⁷². Granice nekropolii kościelnej zostały uchwycone podczas badań archeologicznych prowadzonych przez U. Stankiewicz⁷³. Podczas badań archeologicznych i prac ziemnych prowadzonych w latach 1997-1998 na posesji nr 4 i w pasie jezdni ulicy Poświętnej odkryto reliktury konstrukcji ceglanej, określonej przez U. Stankiewicz jako tunel ewakuacyjny⁷⁴. Lokalizacja tunelu pokrywa się z lokalizacją zaznaczonego na planie miasta z 1790 r. zachodniej części murowanego ogrodzenia posesji kościelnej. Zdaniem autorki, odkryty w pasie jezdni ulicy mur ceglany jest sklepieniem krypty lub piwnicy kościoła parafialnego. Przemawiają za tym: lokalizacja pozostałości budowli, znaczne rozmiary odkrytych reliktów, staranność wykonania muru o wiązaniu blokowym (zwany kowadełkowym lub pospolitym) lub krzyżowym (zwanym też weneckim), stosowanym w budownictwie polskim w czasach nowożytnych⁷⁵. W opinii autorki mało prawdopodobna wydaje się teza o istnieniu murowanego tunelu ewakuacyjnego czy też murowanego kanału w mieście, w którym dominowała zabudowa drewniana i ulice o drewnianej nawierzchni. Jedyne obiekty murowane na terenie Tykocina, w okresie od lokacji do XVIII w., były: kościół parafialny, klasztor oo. Bernardynów, zamek, alumnat i synagoga. Te kosztowne budynki murowane najlepiej potwierdzają wielką rolę, jaką odgrywały w życiu tykocinian.

Cerkiew prawosławna pw. św. Mikołaja (później unicka) w Tykocinie została wybudowana w XV w.⁷⁶ Święty Mikołaj był patronem kupców i świątynie noszące jego wezwanie były bardzo często położone przy traktach i szlakach handlowych⁷⁷.

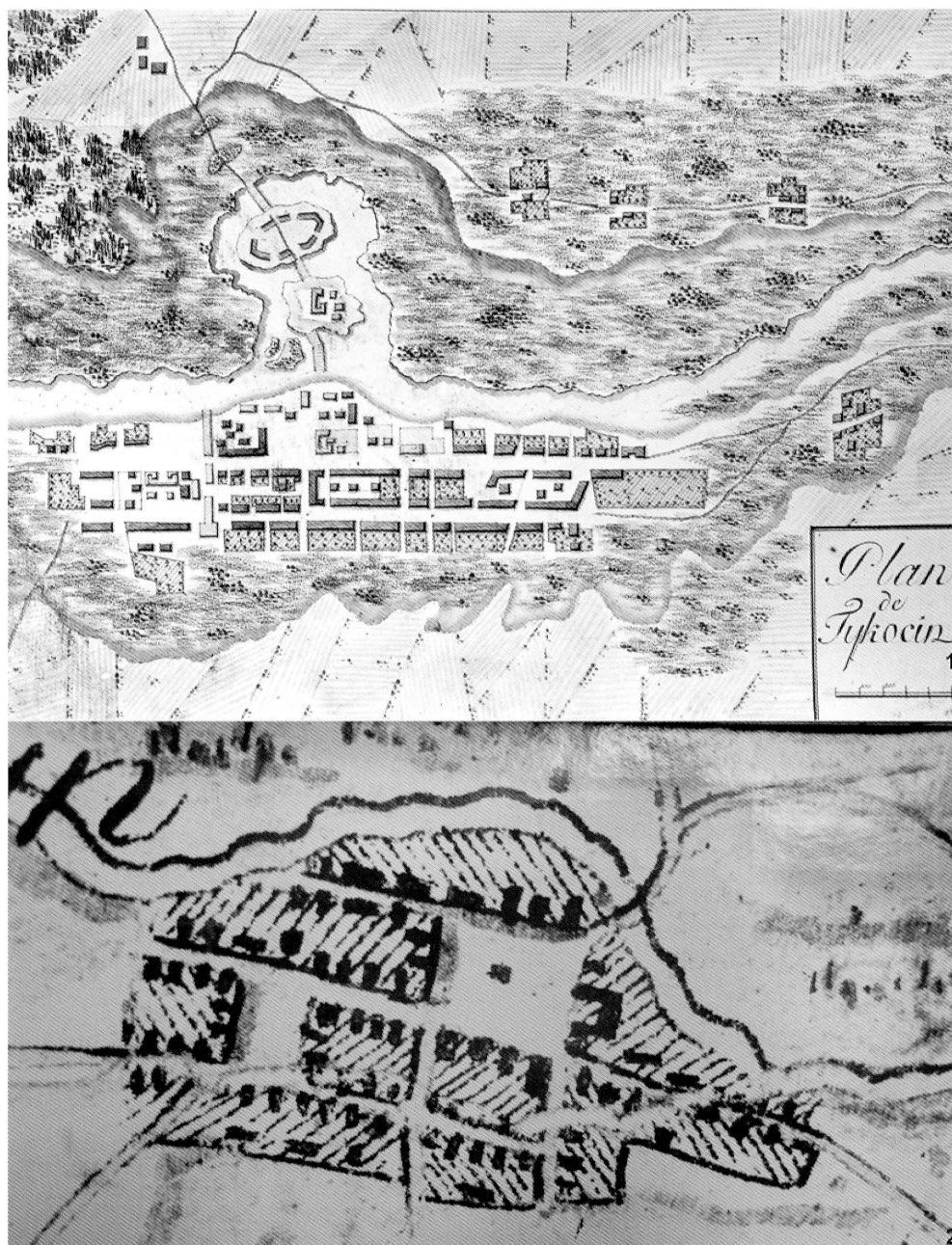
W. Trzebiński sytuował plac z cerkwią i cmentarzem na rogu dzisiejszej ulicy 11-go Listopada i „drogi do Glinek”⁷⁸ (współcześnie ulica Szkolna).

Ważnym świadectwem przeszłości miasta są nazwy ulic, placów i innych obiektów topograficznych, które przypominają nam starsze okresy wydarzeń historycznych⁷⁹. Ulicą, której nazwa wskazuje na istnienie w jej bezpośrednim sąsiedztwie świątyni, jest ulica Zacerkiewna. Na północ od niej, w pasie jezdni ulicy 11-go Listopada, w trakcie prowadzenia przez U. Stankiewicz badań archeologicznych, odkryto relikty przycerkiewnego cmentarza ruskiego. Na podstawie materiału zabytkowego (elementów stroju kobiecego i biżuterii) oraz kształtu trumien określono chronologię pochówków na okres między XIV a XVI w.⁸⁰

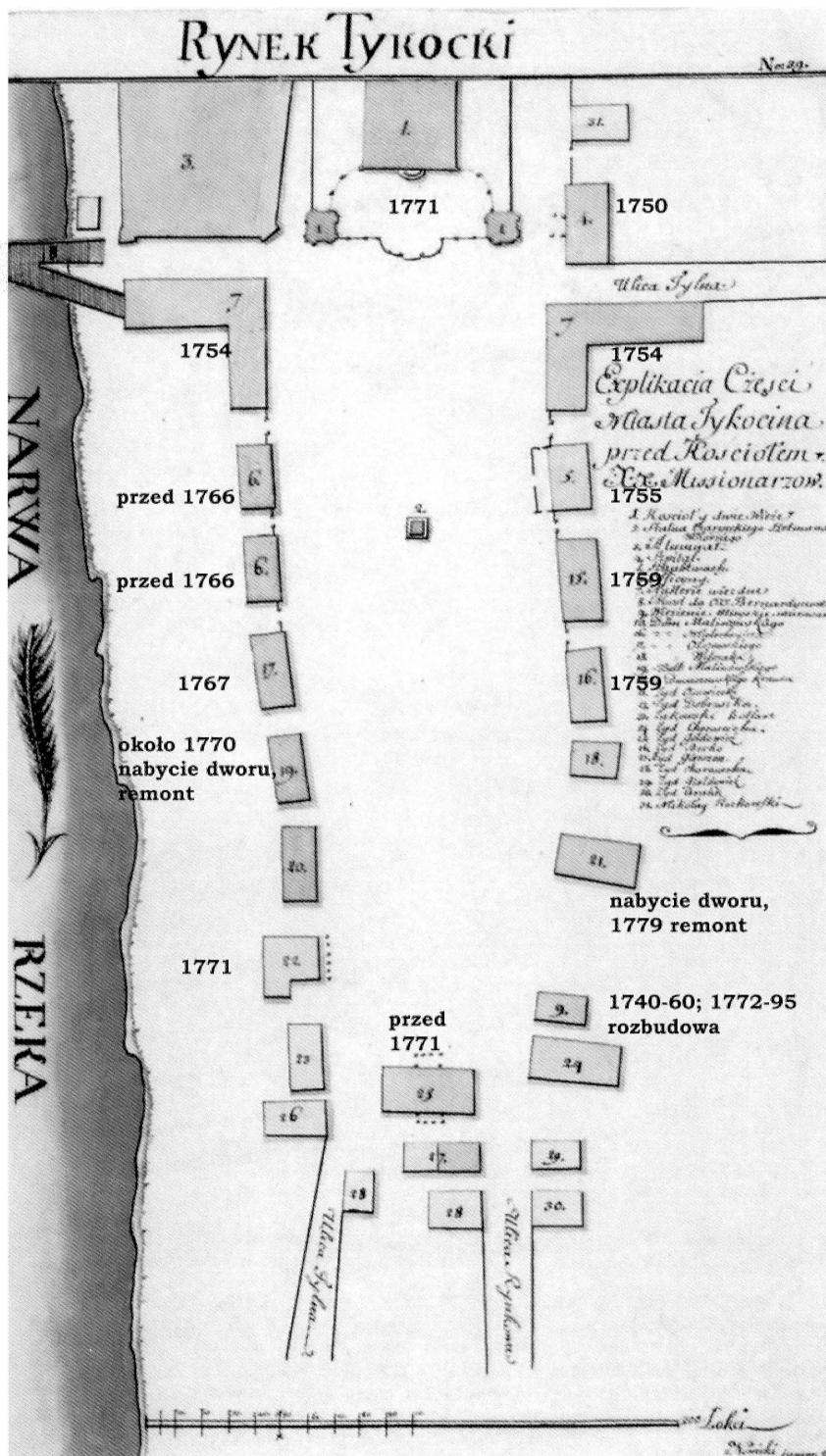
W 1522 r. ówczesny właściciel Tykocina – Olbracht Gasztold nadał przywilej grodzieńskim rodzinom żydowskim, które osiedlił na zamieszkałym już Kaczorowie⁸¹ – części miasta usytuowanej na zachód od ówczesnej strużki Motławy (współczesnego kanału miejskiego). Dokument wymienia istniejącą już ulicę, ostrów i miejsce na cmentarz żydowski położone za ogrody, *wjeżdżając w bór, pierwszą górę nad rzeką*⁸². Bożnicę drewnianą i otaczającą ją kramy handlowe wzniesiono w miejscu dawnego stawu⁸³.

W dokumencie *Pomiara w starostwie tykocińskim* z 1559 r., związanym z przeprowadzoną przez króla reformą agrarną (w roku 1542 miasto stało się własnością królewską), wymienione zostały: rynek, dziewięć ulic, ogrody, 84 włóki miejskie, 2 sadzawki⁸⁴ oraz nowo urządzony rynek Nowego Miasta, położony we wschodniej części Tykocina⁸⁵.

Sporządzony w 1571 r. *Inwentarz Tykocina* zawiera informacje dotyczące rozplanowania miasta (ryc. 3, 4), którego centralnym miejscem był rynek (obecnie plac Czarnieckiego). W świetle przytoczonego przez prof. J. Maroszkę *Inwentarza Tykocina z 1571 r.*, w narożniku północno-wschodnim rynku znajdował się *Dworzec Stary wedle mostu przeciwko bernardinom*⁸⁶. Z narożników wschodnich rynku wychodziły po 2 ulice; w kierunku północnym do Narwi prowadziła *ulica do mostu*⁸⁷ (teren współczesnego parkingu przy alumnacie), w kierunku południowym *ulica z rynku do gumien*⁸⁸ (ulica Jordyka), w kierunku wschodnim ulica Czychrowska (ryc. 4), której północna pierzeja łączyła rynek główny z nowomiejskim. W północnej pierzei ulicy znajdował się plac kościelny: *Tejże ulice połąć druga z rynku idąc po lewej ręce, a czołem leży na południe. Plac na którym kościół stoi Fara, przy kościele plebania, i inne kapłańskie domki*⁸⁹, oraz parcele miejskie, zgrupowane w bloki i oddzielone od siebie czterema uliczkami biegnącymi do rzeki. Południowa pierzeja ulicy Czychrowskiej wychodziła z południowo-wschodniego narożnika rynku i dochodziła do uliczki do Sannik. *Ulica Czychrowska idąc z rynku do Sannik po prawej ręce a poczyna się od uliczki podle namiestnika*⁹⁰. Interesujący jest opisany w *Inwentarzu z 1571 roku* środkowy blok zabudowy ulicy Czychrowskiej. Prawdopodobnie był on elementem starszej struktury osadniczej, usytuowanej przy trakcie komunikacyjnym. Regulacje miasta związane z lokacją nie zmieniły jego topografii, lecz przyczyniły się do uporządkowania zastanej struktury⁹¹ (podział na parcele, wytyczenie ulic poprzecznych). W części środkowej ulicy Czychrowskiej oprócz domów znajdowała się cerkiew pw. św. Mikołaja z cmentarzem. *Między temi dwiema połączoma pośród ulice [Czychrowskiej] są domy, które leżą tyłem ku rzece.[...] W tyle tych domów place, które są czołem ku rzece.[...]. Połąć druga idąc od ruskiej cerkwi przeciw ludie.[...] W tyle tych domów domy, które siedzą czołem ku rzece Narwi*⁹².

5. 1) *Plan de Tykocin*, pol. XVIII w. Źródło: J. Kubiak, *Tykocin, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Tykocina*, Warszawa 1975, ryc. 7; 2) *Mapa Tykocina z początku XIX w.* Zbiory specjalne Biblioteki Głównej Politechniki Warszawskiej.
- 1) *Plan de Tykocin*, mid-eighteenth century XVIII. Source: J. Kubiak, *Tykocin, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Tykocina*, Warsaw 1975, fig. 7; 2) *Map of Tykocin from the early nineteenth century*, *Special collections of the Warsaw University of Technology Main Library*.

6. Rynek Tykocki, 1769, z naniesionymi datami budowy lub nabycia obiektów.

Rys. K. Nowicki.

Źródło:

Zbiory Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie, Gabinet Rycin, zbiór Stanisława Augusta Poniatowskiego, p. 188, nr 56, za:

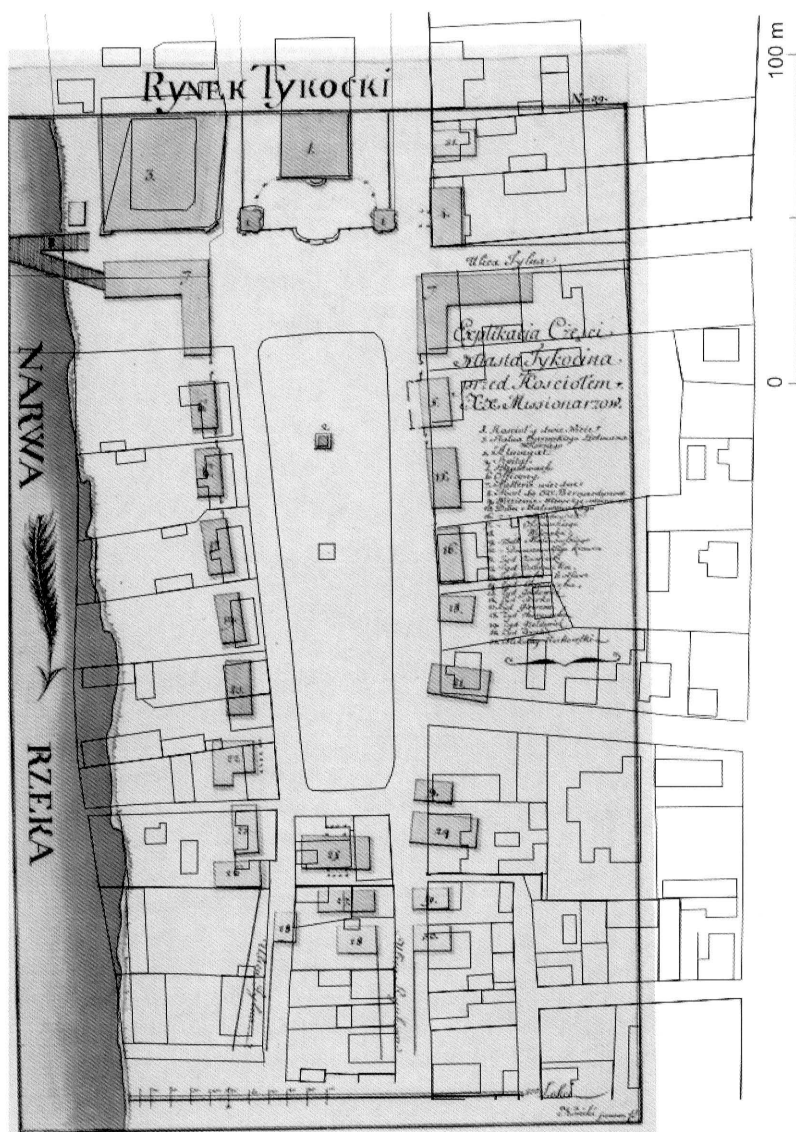
J. Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013, il. 66. Chronologię budynków określił J. Kubiak; *Spuścizna po Januszu Kubiaku*, zbiór notatek, zbiory archiwalne Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie.

Market Square in Tykocin, 1769, with marked dates of the erection or purchase of buildings.

Drawing:

K. Nowicki. Source: Collections of the University of Warsaw Library, Print Room, the Stanisław August Poniatowski Collection, p. 188, no.

56, after: J. Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013, fig. 66. The chronology of the buildings was established by J. Kubiak; *Spuścizna po Januszu Kubiaku*, zbiór notatek, archiwal collections of the National Heritage Institute in Warsaw.

7. Rynek Tykocki, 1769, z naniesionymi współczesnymi budynkami i podziałem działek. Oprac. I. Taranta.
Market Square in Tykocin, 1769, with marked contemporary buildings and division of plots.
 Prep. I. Taranta.

Za cerkwią w kierunku wschodnim był zlokalizowany renesansowy rynek Nowego Miasta, wytyczony na planie prostokąta. Zajmował on przestrzeń między współczesną ulicą Zacerkiewną od zachodu, Ogrodową od wschodu i 11-go Listopada od północy. Najprawdopodobniej jego południowa pierzeja przebiegała na wysokości skrzyżowania współczesnej ulicy Szkolnej i Zacerkiewnej (ryc. 3). W północnej pierzei północnej rynku znajdował się drewniany kościół pw. św. Marka i klasztor, gdzie król Zygmunt August zamierzał, bezskutecznie zresztą, przenieść oo. bernardynów⁹³. Z narożnika północno-wschodniego rynku wychodziła ulica Złotoryjska (obecnie ul. 11-go Listopada). Z rynku w kierunku południowym biegła uliczka do Sannik (dzisiejsza ulica Ogrodowa), przy której znajdowała się brama miejska⁹⁴.

8. 1) Plan Tykocina z 1790 r. (fragment), sporządzony przez Kruszewskiego. Źródło: Zbiory Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku; 2) Współczesna siatka ulic nałożona na historyczny Plan Kruszewskiego. Oprac. S. Rzeźnik, I. Taranta, P. Wroniecki.

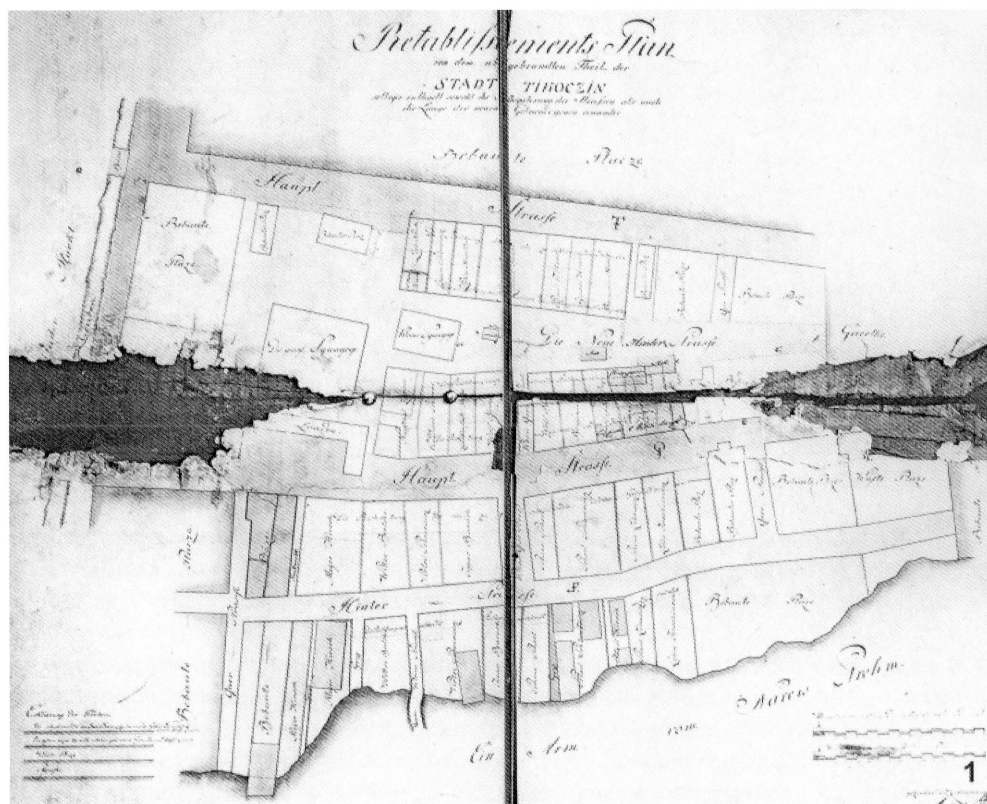
1) Plan of Tykocin from 1790 (fragment), executed by Kruszewski. Source: Collections of the Voivodeship Office for the Protection of Historical Monuments in Białystok; 2) Contemporary network of streets marked on the historical Kruszewski plan. Prep. S. Rzeźnik, I. Taranta, P. Wroniecki.

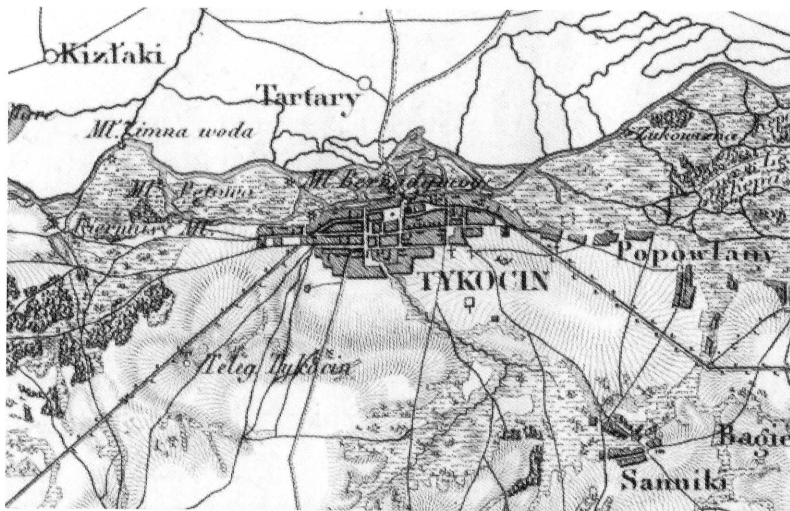
9. 1) Retablissement plan von dem abgebrndten theilder stadt Tikoczin, 1797-1806. Źródło: AGAD, zbiór kartograficzny, 302-2, za: J. Kubiak, Tykocin, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Tykocina, Warszawa 1975, fot. 11, neg. PKZ W-wa, 4108;

2) Sieć współczesnych ulic, parceli i budynków nałożona na plan katastralny Tykocina-Kaczorowa z lat 1797-1806. Oprac. I. Taranta.

1) Retablissement plan von dem abgebrndten theilder stadt Tikoczin, 1797-1806. Source: Central Archives of Historical Records (AGAD), cartographic collection, 302-2, after: J. Kubiak, Tykocin, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Tykocina, Warsaw 1975, photo. 11, negative Ateliers for the Conservation of Cultural Property Warsaw, 4108;

2) Network of contemporary streets, plots and buildings marked on a cadastral plan of Tykocin-Kaczorów from 1797-1806. Prep. I. Taranta.

10. Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, Petersburg 1843 r.
 Źródło: Zbiory Wojskowego Instytutu Geograficznego.
 Topographic Chart of the Kingdom of Poland, St. Petersburg 1843.
 Source: collections of the Military Geographical Institute.

Droga do Glinek (odcinek współczesnej ulicy Szkolnej, na południe od ul. Zacerkiewnej) zaczynała się od ulicy Czychrowskiej, na wysokości placu cerkiewnego i biegła w kierunku południowym do ulicy Nowej (odcinek obecnej ulicy Zagumiennej, od ul. Szkolnej do Ogrodowej). *Ulica Nowa która zniesiona z nowego miasta dla klasztoru, siedzi na ogrodziech miejskich, między dwiema uliczkami do gumien, końcem jednym ku dworowi i ogrodowi KJM a drugim końcem ku Lipnikom czołem ku nowemu miastu, tyłem do gumien*⁹⁵. Kontynuacja ulicy Nowej w kierunku wschodnim do granic miasta, gdzie znajdowały się ogrody rybackie⁹⁶, była ulica Sannicka. Przedłużeniem drogi do Glinek była ulica Pajewska, przy której znajdował się m.in. *plac na branie gliny*⁹⁷.

Z narożników rynku głównego w kierunku zachodnim wychodził *zaulek nad rzeką Narwią* (w przybliżeniu krótki odcinek obecnej ulicy Browarnej) oraz ulica Wielka (współczesne ulice Złota i Piłsudskiego), biegnąca przez most na Motławie i Kaczorowo do granic miasta⁹⁸. Równolegle do niej prowadziła na Kaczorowo ulica *ku Kobylinu jadąc* (obecnie ulica Choroszczańska, Kaczorowska), która miała kształt zwężającego się klina⁹⁹ i dochodziła do ulicy Wielkiej. Za nią rozciągała się południowa pierzeja ulicy Wielkiej, która dochodziła do cmentarza żydowskiego. *W tyle ulice kaczorowskiej połaci lewej idąc na kaczorowo, domy są które siedzą czołem na północy, a tyłem ku włókom miejskim, które place poczynają się, od ogrodów i sadzawek KJM*¹⁰⁰. Obszary położone na południe od zabudowy obu części miasta, a także obszar na zachodnim krańcu Tykocina, zajmowały ogrody królewskie z sadzawkami, dworem i stajniami oraz posesje mieszczańskie, na których zaczynano wznosić domy mieszkalne¹⁰¹. Ulice: Wielką i *ku Kobylinu jadąc* zamieszkiwała ludność chrześcijańska i żydowska.

Inwentarz Tykocina z 1571 roku podaje wielkość działek w prętach. Wielkość pręta w XVI w. według prof. J. Szymańskiego wynosiła 1,87 ara¹⁰². W Polsce późnośredniowiecznej i nowożytnej jedną z podstawowych miar długości były łokcie: krakowski, poznański i warszawski. W XVI w. długości łokci zostały zrównane i obowiązującą jednostką w całej Koronie stał się łokieć krakowski (58,6 cm)¹⁰³. Wielokrotnością łokcia był pręt (7,5 łokci) i sznur (75 łokci)¹⁰⁴ – jednostki miernicze stosowane do wytyczania parceli miejskich. Ze względu na znaczące zmiany w zakresie stosunków własnościowych, kompozycji urbanistycznej oraz potrzeb

komunikacyjnych, rozplanowanie rynku, wywodzącego się ze średniowiecza, zostało radykalnie zmienione (ryc. 1, 3).

Ważnym obiektem w przestrzeni miejskiej jest budynek alumnatu, przy którym biegła ulica do mostu (teren współczesnego parkingu przy zachodniej elewacji budynku), prowadzącego do klasztoru oo. Bernardynów i zamku. Naprzeciwko ulicy do mostu znajdowała się ulica prowadząca z rynku do gumien (współczesna ulica Jordyka). Istotnymi elementami w analizie współczesnego planu rynku, pozwalającej zrekonstruować możliwie prawdopodobną koncepcję pierwotną, są długości pierzei rynkowych: północna – 135 m, wschodnia – 45 m, południowa – 162 m, zachodnia – 30 m. Rozrzut szerokości działek przy rynku w Tykocinie wynosi: w pierzei północnej (7 parceli) od 13,16 m do 28,47 m, w pierzei zachodniej (2 parcele) 17 m i 11 m, w pierzei południowej (9 parceli) od 4 m do 46 m. Wschodnią pierzeję rynku zajmuje wzniesiony w XVIII wieku kościół. Jeśli podzielimy szerokość pierzei wschodniej i zachodniej przez ilość parceli opisanych w *Inwentarzu Tykocina z 1571 roku*, to szerokość parceli wynosi około 8,94 m, czyli 2 pręty warszawskie (1 pręt=4,467 m). Oczywiście w XVI wieku we wspomnianych pierzejach parcele nie były równe, gdyż nastąpił już proces podziału działki. W pierzei wschodniej mamy parcele o powierzchni $1\frac{1}{2}$ pręta siedlibnego i 1 pręt ogrodowy, $1\frac{1}{2}$ pręta siedlibnego i 1 pręt ogrodowy, $\frac{1}{3}$ pręta siedlibnego i $\frac{1}{3}$ pręta ogrodowego, $1\frac{2}{3}$ pręta siedlibnego i $1\frac{2}{3}$ pręta ogrodowego.

Bardzo często zdarzało się, że wójt na podstawie dokumentu lokacyjnego otrzymywał dwie działki¹⁰⁵. W świetle *Inwentarza z 1571 roku* Stanisławowa, wdowa wójtowa, miała dwie działki: jedną we wschodniej pierzei rynku, drugą przy wychodzącej z rynku ulicy do mostu¹⁰⁶. Również burmistrz posiadał w południowej pierzei rynkowej dwie działki¹⁰⁷. Zakładając szerokość działki i liczbę prętów opisanych w *Inwentarzu* można określić długość pierzei rynkowych w 2. poł. XVI w. i ich umiejscowienie w przestrzeni miejskiej. Znając lokalizację posesji, na których mieściły się obiekty sakralne i sepulkralne (kościół, cerkiew, synagoga i cmentarze wyznaniowe) oraz rynek Nowego Miasta, autorka podjęła próbę hipotetycznej rekonstrukcji schematu rozplanowania miasta w XVI w. (ryc. 3, 4). Niezwykle pomocne są XVIII-wieczne źródła kartograficzne: plan Kruszewskiego sporządzony dla miasta i okolicy (ryc. 8) oraz plan rynku tykocińskiego (ryc. 6). Są to oczywiście plany miasta po zmianie kompozycji urbanistycznej, dokonanej przez hetmana Branickiego. Jednakże, na planie rynku zaznaczono budynki wcześniejsze oraz obiekty nowe, których linia zabudowy została zmieniona w stosunku do obiektów starszych (ryc. 7). W pierzei południowej rynku przebito ulicę Bernardyńską, będącą osią widokową, łączącą rynek i bramę wzniesionego w końcu w. XVIII zespołu klasztornego.

Równie ważnym źródłem, które można wykorzystać do przeprowadzenia analizy rozwoju przestrzeni miasta, jest *Plan de Tykocin* (ryc. 5) datowany przez J. Kubiaka na połowę XVIII w.¹⁰⁸ Mapa ilustruje układ przestrzenny miasta i, zdaniem autorki, niektóre nowe obiekty, wzniesione przez Jana Klemensa Branickiego. Są to: kościół, rezydencja ekonomiczna, część zabudowy pierzei zachodniej kształtującego się Rynku Żydowskiego, kramnice przed synagogą. Być może *Plan de Tykocin* jest projektem nowej kompozycji urbanistycznej miasta z zaznaczonymi dominantami architektonicznymi. Na podstawie wyżej wymienionego planu oraz usytuowania ulic, obiektów sakralnych i sepulkralnych, opisanych w *Inwentarzu*

Tykocina z 1571 r. i z 1701 r., można stwierdzić, że w przestrzeni miejskiej do czasów hetmana Branickiego nie wprowadzono radykalnych zmian.

Główną budowlą związaną z miastem, położoną na prawym brzegu Narwi, był murowany zamek z założeniem bastejowym w typie *palazzo in fortezza*. Projektantem był Hiob Breytfus, architekt króla Zygmunta Augusta¹⁰⁹.

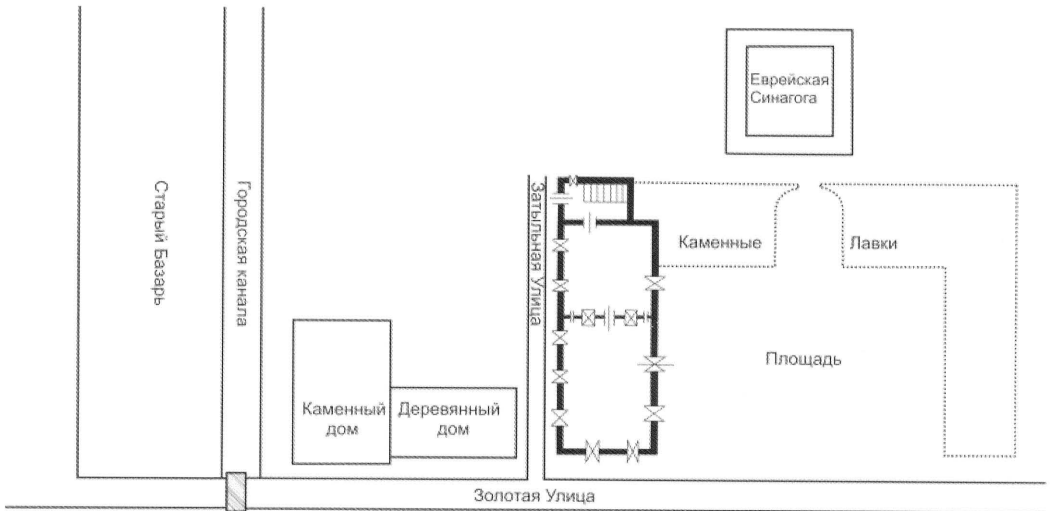
W XVII w. wzniesiono obiekty, które trwale wpisały się w kompozycję architektoniczno-urbanistyczną Tykocina. W 1633 roku starosta tykociński – Krzysztof Wiesiołowski, ufundował alumnat, wzniesiony w północno-wschodnim narożniku rynku, w miejscu królewskiego dworca starego¹¹⁰. Parterowy budynek założony na planie kwadratu, z wewnętrznym dziedzińcem, z dwiema basztami w narożach od strony rzeki i bramą wjazdową w narożniku południowo-zachodnim pełnił funkcje obronne¹¹¹. W 1642 roku została wybudowana, zapewne w miejscu istniejącej drewnianej, nowa murowana synagoga. Jest to budynek wzniesiony na planie zbliżonym do kwadratu, z 3-kondygnacyjną wieżą w narożniku. Bryłę synagogi wieńczył dach pogrążony¹¹², zmieniony przez Jana Klemensa Branickiego w 1. poł. XVIII w. na dach mansardowy.

W 1. poł. XVII w. w mieście wzniesiono nowy drewniany kościół parafialny (całkowicie zniszczony podczas potopu szwedzkiego) i spichlerze nad Narwią¹¹³. W tym okresie w mieście były ulice brukowane, gdyż mieszczanie sami na radzie miejskiej ustanowili zwożenie kamieni i brukowanie¹¹⁴.

Okres pomyślnego rozwoju miasta przerwał potop szwedzki, który spowodował znaczne zniszczenia w zabudowie oraz straty demograficzne i gospodarcze¹¹⁵. Początek XVIII w. dla Tykocina był następnym kataklizmem. Wojna północna, a wraz z nią przemarsze obcych wojsk, przyniosły kolejne zniszczenia. Dalszych spustoszeń dokonały trawiące miasto pożary w latach 1706, 1716, 1735 oraz w roku 1747, w świetle źródeł przytoczonych przez E. Wroczyńską¹¹⁶.

Na początku XVIII w. w układzie przestrzennym nie zaszły znaczące zmiany. W *Inwentarzu Tykocina z 1701 r.* zostały opisane dwa rynki: główny z ratuszem i rynek Nowego Miasta¹¹⁷. Głównymi ulicami biegnącymi na osi wschód-zachód były: Choroska (obecnie ulica 11-go Listopada), łącząca oba place rynkowe i biegnąca w kierunku wschodnim do granic miasta, równoległa do niej, Kobylińska (obecnie Choroszczańska i Zagumienna) i Kaczorowska (współcześnie również nosząca tę nazwę)¹¹⁸. Żydzi zamieszkiwali ulicę Kozią, usytuowaną w pobliżu kramów przy synagodze oraz ulicę wychodzącą z zachodniego narożnika rynku głównego i biegnącą do granic miasta (dzisiejsze ulice Złota i Piłsudskiego)¹¹⁹. Być może była to wymieniona w *Inwentarzu* ulica Warszawska: *Klin między Ulicami Warszawską y Kaczorowską Place bez Ogródów krótkie*¹²⁰.

Ostatni przedstawiciel rodu Branickich herbu Gryf i jeden z najpotężniejszych magnatów I Rzeczypospolitej – hetman wielki koronny Jan Klemens Branicki zmienił kompozycję architektoniczno-urbanistyczną miasta, która w znacznym stopniu przetrwała do dziś. *Wielkość barokowej urbanistyki widać w tym, że tworzy arcydzieła z rozmachem, wielkie w skali i równie świetne, gdy dostosowuje się do zastanych warunków i w skromnych rozmiarach, zawsze wykazuje monumentalność, zarówno w wielkim, jak i w małym*¹²¹. Przebudowę placu rynkowego oparto na wzorcach francuskich, nawiązujących do monumentalnych wielkich przedsięwzięć Ludwika XIV¹²². Wschodnią pierzeję Rynku Nowego (obecnie plac Czarnieckiego) zajął nowy

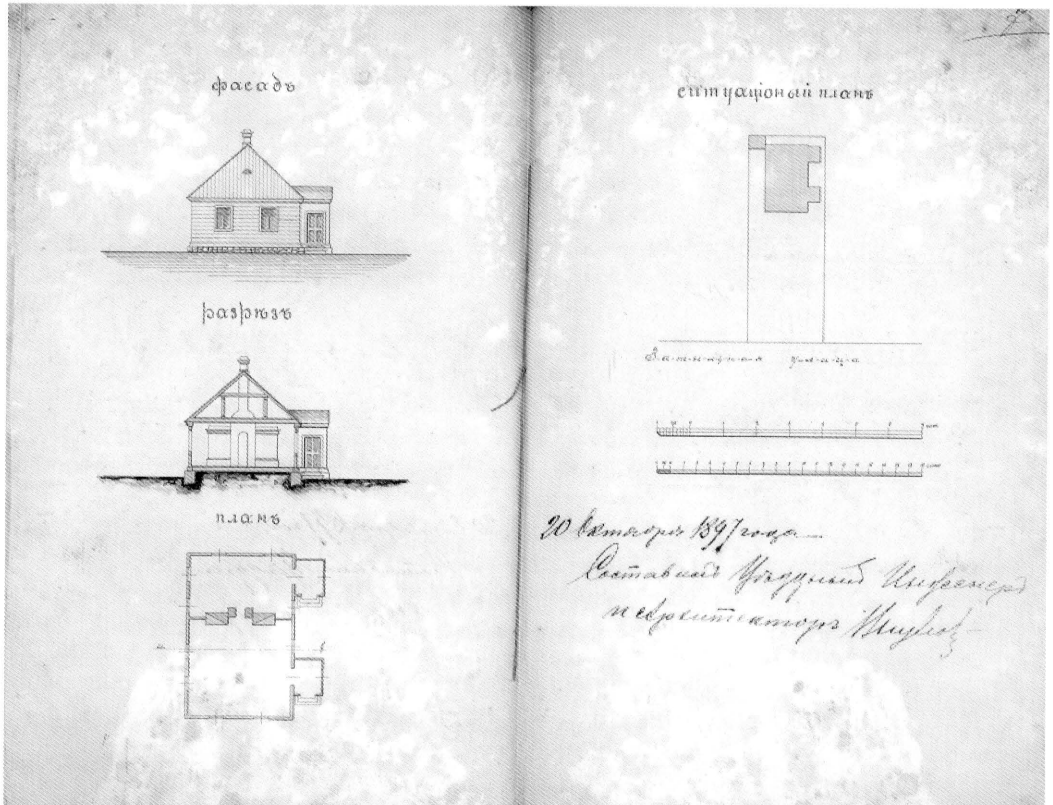

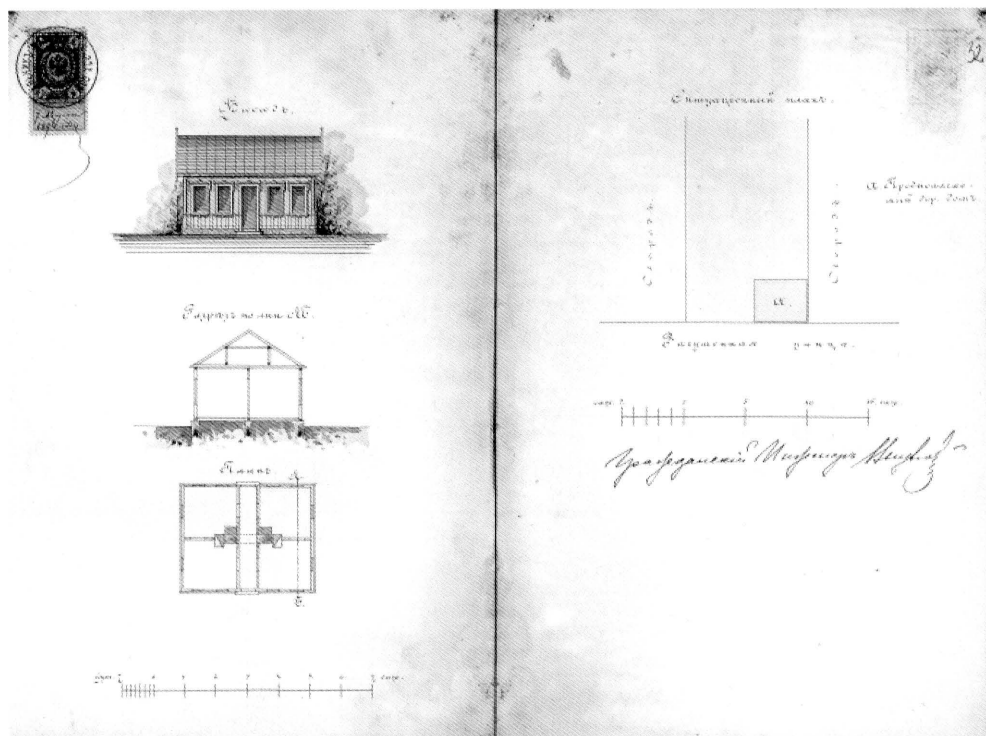
11. Plan sytuacyjny Starego Rynku i placu z synagogą z 1894 r. Źródło: Archiwum Państwowe w Łomży, sygn. Zarząd Powiatu Mazowieckiego, 1428.

Site plan of the Old Market Square and a square with a synagogue from 1894. Source: State Archive in Łomża, call no. Board of the County of Mazovia, 1428.

12. Projekt domu przy ul. Zatylniej z 1897 r. Źródło: Archiwum Państwowe w Łomży, sygn. Zarząd Powiatu Mazowieckiego, 1588.

Project of a house in Zatylna Street from 1897. Source: State Archive in Łomża, call no. Board of the County of Mazovia, 1588.

kościół parafialny (ukończony w 1750 r.), wzorowany na rzymskiej świątyni Il Gesù¹²³. Wysunięte do przodu dwie wieże, połączone z korpusem świątyni półkolistymi arkadami oraz wzbogacone dekoracją ogrodzenie w linii pierzei rynku, przywodzą na myśl *cour d'honneur* pałacu magnackiego¹²⁴. Od północy budynek kościoła sąsiedował z budynkiem alumnatu, a od południa z nowym, utrzymanym w typie skromnej oficyny dworskiej, budynkiem szpitala¹²⁵. W pierzejach północnej, południowej i zachodniej znajdowały się drewniane budynki mieszkalne w układzie kalenicowym względem rynku. Naprzeciwko siebie oraz alumnatu i szpitala były usytuowane dwie austerie (ryc. 7)¹²⁶.

Dominantą kompozycji urbanistycznej jest opisany wyżej kościół parafialny pw. Trójcy Świętej i pomnik Stefana Czarnieckiego – *wysokiej klasy artystycznej dzieło i najszacowniejsza pamiątka dla miasta*¹²⁷. Pomnik został ustawiony na Rynku Nowym, na osi kościoła; pierwotnie znajdował się bliżej świątyni, później został przesunięty na środek rynku¹²⁸.

Z południowo-wschodniego narożnika rynku wychodziła w kierunku wschodnim ulica Choroska (współcześnie 11-go Listopada). W jej północnej pierzei za cmentarzem kościelnym wzniesiono murowany budynek rezydencji ekonomicznej.

Cerkiew położona była w południowej pierzei ulicy Choroskiej. Znajdujący się na wschód od cerkwi rynek Nowego Miasta i jego pierzeja północna, w której był usytuowany konwent oo. bernardynów z kościołem św. Marka, zostały zabudowane¹²⁹. Równolegle do ulicy Choroskiej przebiegała ulica Tylna (obecnie Zagumienna). Obie ulice łączyła wychodząca z południowo-wschodniego narożnika rynku ulica Wyszynczyzna¹³⁰ (obecnie Jordyka).

13. Projekt domu przy ul. Zagumienniej z 1896 r. Źródło: *Archiwum Państwowe w Łomży, sygn. Zarząd Powiatu Mazowieckiego, 1569.*

Project of a house in Zagumienna Street from 1896. Source: State Archive in Łomża, call no. Board of the County of Mazovia, 1569.

14. 1) Fragment mapy sztabowej z około 1914 r. Źródło: *Zbiory Wojskowego Instytutu Geograficznego;*
2) Fragment mapy sztabowej z 1931 r. w skali 1:100 000.

Źródło: *Zbiory Wojskowego Instytutu Geograficznego.*

1) Fragment of a staff map from about 1914. Source: collections of the Military Geographical Institute;

2) Fragment of a staff map from 1931 on a 1:100 000 scale. Source: collections of the Military Geographical Institute.

W narożniku południowo-zachodnim Rynku Nowego wzniesiono w 2. poł. XVIII w. murowany budynek, przeznaczony na więzienie miejskie¹³¹. W południowo-zachodniej części rynku przebito ulicę Bernardyńską, prowadzącą do bramy klasztoru Bernardynów, którego budowę rozpoczęto w 1771 r.¹³² Wzniesione przy Gościńcu Sokołowskim (obecnie ul. Klasztorna) założenie klasztorne zostało ukończone w końcu XVIII w.¹³³

Z północno-zachodniego narożnika Rynku Nowego (obecnie plac Czarnieckiego) wychodziła ulica Browarna, zabudowana niemal wyłącznie 17 browarami¹³⁴. Równolegle do niej biegła ulica Złota, łącząca rynki: Nowy i Żydowski (obecnie Stary Rynek)¹³⁵. Przedłużeniem ulicy Złotej (obecnie również nosząca tę nazwę), za mostem na Motławie, była ulica Srebrna (obecnie Piłsudskiego), która łączyła się z biegnącą równolegle do niej ulicą Kaczorowską, prowadzącą do cmentarza żydowskiego. Usytuowana prostopadłe do ulicy Kaczorowskiej uliczka Kozia odchodziła w kierunku południowym ku ulicy Sokołowskiej, łączącej Rynek Żydowski z Gościńcem Sokołowskim i ul. Holenderską (współcześnie ulica Holendry). Pomiedzy Gościńcem Sokołowskim, ul. Holenderską, ul. Sokołowską a ul. Kozią położone było Końskie Targowisko – plac na planie zbliżonym do prostokąta, o dwóch częściowo zabudowanych pierzejach¹³⁶.

Rynek Żydowski jest placem na planie prostokąta, o bokach krótszych od północy i południa, usytuowanym nad rzeką Motławą i wytyczonym najprawdopodobniej w latach 30. lub na początku lat 40. XVIII w., po pożarze wielkiej synagogi¹³⁷. Pierzeje północna, wschodnia i południowa Rynku Żydowskiego zostały zabudowane głównie domami drewnianymi, natomiast w zachodniej wzniesiono oficynę

15. Część wschodnia Kaczorowa i Stary Rynek. Widok z lotu ptaka, od strony południowo-wschodniej. Fot. Z. Siemaszko, 1967. Źródło: Zbiory Archiwum Państwowego w Białymstoku, neg. ODZ 3074.
Eastern part of Kaczorów and the Old Market Square. Bird's eye view from the south-east. Photo: Z. Siemaszko, 1967.
Source: Collections of the State Archive in Białystok, neg. ODZ 3074.

16. Widok z lotu ptaka, od kościoła parafialnego w kierunku zachodnim. Widok od strony wschodniej. Fot. Z. Siemaszko, 1967. Źródło: Zbiory Archiwum Państwowego w Białymstoku, neg. ODZ 3065.
Bird's eye view from the parish church towards the west. View from the east. Photo: Z. Siemaszko, 1967. Source: Collections of the State Archive in Białystok, neg. ODZ 3065.

17. Widok z lotu ptaka na miasto od strony zachodniej. Fot. D. Krasnodebski, 2007.
Bird's eye view of the town from the west. Photo: D. Krasnodebski, 2007.

skarbową, na którą składało się sześć budynków murowanych z tylną ścianą wykonaną w konstrukcji muru pruskiego¹³⁸. Na zachód od placu rynkowego znajdowała się przykryta dachem *a' la Mansart* synagoga¹³⁹, będąca dominantą krajobrazową Kaczorowa. Dach mansardowy harmonijnie komponuje się z krajobrazem i wzniesionym w XVIII w. barokowym kościołem. W bezpośrednim sąsiedztwie bożnicy od strony północnej wybudowano w 1. poł. XVIII w., na koszt dworu, kramy wielkie z dwoma alkierzami i z symetrycznie usytuowaną niewysoką wieżą pokrywającą się z osią wejścia do synagogi (ryc. 11)¹⁴⁰. Na zachód od bożnicy wzniesiono pod koniec XVIII w. dom talmudyczny¹⁴¹.

Zasadnicza przebudowa Tykocina (ryc. 8), wzorowana na urbanistyce zachodnioeuropejskiej, zamyka się w ramach czasowych około trzydziestu lat (w przybliżeniu 1740-1770)¹⁴². Zachowaną do dzisiaj kompozycję urbanistyczną i widokową Tykocina ukształtowano w sposób świadomy i niezwykle staranny poprzez podporządkowanie zabudowy ukształtowaniu topograficznemu (ryc. 10, 14).

18. Widok z lotu ptaka, od kościoła parafialnego do synagogi. Oś widokowa łączy ulice Złotą i Piłsudskiego z placem i wieżą południową kościoła. Widok od strony zachodniej.
Źródło: http://www.um.tykocin.wrotapodlasia.pl/pl/tykocin_z_lotu_ptaka.htm.
Bird's eye view from the parish church towards the synagogue. Panorama axis linking Złota and Piłsudskiego streets with the square and the southern tower of the church. View from the west.
Source: http://www.um.tykocin.wrotapodlasia.pl/pl/tykocin_z_lotu_ptaka.htm.

Ulice 11-go Listopada, Browarną, Złotą, Piłsudskiego, Zagumienną, Choroszczańską i Kaczorowską poprowadzono po łagodnych łukach. Ich płynny i nieregularny przebieg ma duże walory urbanistyczne (ryc. 16, 17, 18). Ulice Browarną, Złotą i Piłsudskiego powiązано pod względem widokowym z barokową kompozycją placu Czarnieckiego, wzbogacając ich perspektywę. Kościół – dominanta architektoniczna miasta, tworząc zamknięcie widokowe ulic, ma wiele walorów widokowych. Świątynia została tak zaprojektowana, by swą fasadą, monumentalnie poszerzoną o półkoliste arkadowe galerie, łączące się z wysuniętymi ku przodowi dwiema wieżami – dzwonicami, objąć całą szerokość placu rynkowego¹⁴³. Kompozycja przestrzenna kościoła ma charakter dynamiczny, gdyż oglądając ją z różnych miejsc – usytuowanych na osi świątyni bądź z ukosa, uzyskujemy za każdym razem nowy i interesujący wgląd do jej wnętrza.

W kwietniu 1797 r. pożar zniszczył dzielnicę żydowską miasta. Kame-ra białostocka opracowała plan odbudowy i układu przestrzennego Kaczorowa (ryc. 9). Materiał budowlany (cegłę i dachówkę) przekazała hetmanowa Izabela Branicka¹⁴⁴. Z tego okresu pochodzą, zachowane do dzisiaj, wzniesione w stylu klasycystycznym kwartały murowanej zabudowy staromiejskiej, położone przy dzisiejszych ulicach Piłsudskiego i Kaczorowskiej (ryc. 15). Malowniczy zespół domów staromiejskich ma wiele urokliwych zaułków: przejść między zabudową (np. między domem nr 1 przy ul. Koziej a domem talmudycznym). Domy nr 7 i 9 przy ulicy Kaczorowskiej są połączone bramą, natomiast przejścia między domami nr 29 i 31 przy ulicy Piłsudskiego oraz domami nr 5 i 7 przy ulicy Kaczorowskiej zostały zabudowane ścianką (przy ul. Piłsudskiego dodatkowo wzbogaconą blendą). Budynki nr 23 i 25 oraz 31 i 33 przy ulicy Piłsudskiego są oddzielone od siebie miedzuchem.

W końcu XVIII w. zamknięto cmentarz przykościelny i wytyczono nowy cmentarz, położony na wschodnich krańcach miasta. W 1833 r. została przeniesiona cerkiew unicka do miejscowości Sokoły. W XIX w. na obrzeżach miasta zaczyna stopniowo dominować drewniana zabudowa zagrodowa (ryc. 12, 13)¹⁴⁵. W tym okresie Tykocin był podzielony na dwie części wybrukowanym kanałem (Motława), na którym znajdowały się dwa murowane mostki¹⁴⁶.

Regres gospodarczy miasta, który rozpoczął się w XIX w., z jednej strony wpłynął niekorzystnie na stan jego zagospodarowania, a z drugiej przyczynił się do zachowania kompozycji urbanistycznej. Niestety, skutki działań wojennych w 1. poł. XX w. spowodowały znaczne zniszczenia zabudowy¹⁴⁷, m.in. budynki mieszkalne, kramy przy synagodze, dom talmudyczny.

4. Podsumowanie

Przestrzeń miejska Tykocina od czasów lokacji w 1425 r. do dnia dzisiejszego ulegała wielokrotnym przekształceniom. Powstał urbanistyczny palimpsest, którego czytanie i rozumienie wymaga spojrzenia z szerokiego kręgu nauk humanistycznych i przyrodniczych. Intencją autorki nie jest krytyka dotychczas sformułowanych tez, ale wskazanie na możliwość innych rozwiązań.

Przedstawiona rekonstrukcja układu miasta w XVI w. jest hipotetycznym założeniem, bazującym na dostępnych materiałach źródłowych (źródła pisane,

kartograficzne, planistyczne, wyniki badań architektonicznych, archeologicznych). Interpretacje wyżej wspomnianych źródeł naniesiono na współczesny plan miasta. Zadanie do łatwych nie należało ze względu na zmiany w przestrzeni miejskiej. Bowiem teraźniejszość, w której żyjemy, jest zawsze wielowymiarowa i wedle słów świętego Augustyna – oznacza zarówno *teraźniejszość rzeczy minionych*, *teraźniejszość rzeczy obecnych*, *teraźniejszość rzeczy przyszłych*.

PRZYPISY

- ¹ E. Rybicka, *Modernizowanie miasta. Zarys problematyki w nowoczesnej literaturze polskiej*, Universitas, Kraków 2003.
- ² H. Samsonowicz, *Kultura miejska w Polsce późnego średniowiecza*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 90, nr 4, s. 772; B. Krasnowolski, *Z badań nad rynkami i placami w planach urbanistycznych i programach lokacyjnych miast małopolskich*, „Wratislavia Antiqua”, t. 13, 2011, s. 163.
- ³ L. Niemojewski, *Wspomnienia pośmiertne: Tadeusz Tokwiński (1887-1951)*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, R. 44, 1951, s. 164.
- ⁴ B. Zientara, *Źródła i geneza prawa niemieckiego (Ius Teutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w X-XII w.*, „Przegląd Historyczny”, t. 69, 1978, s. 47-74; D. Willoweit, W. Schich (red.), *Studien zur Geschichte des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Deutschland und Polen*, Frankfurt. Bern 1980; C. Higounet, *Die deutsche Ostsiedlung im Mittelalter*, München 1990, s. 298-304; J. Piekalski, *Od Kolonii do Krakowa. Przemiana topografii wczesnych miast*, Wrocław 1999, s. 240-241.
- ⁵ J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienia działki*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. IX, 1964, z. 1, s. 8.
- ⁶ Tamże, s. 5.
- ⁷ Tamże, s. 22-23.
- ⁸ Tamże, s. 9.
- ⁹ B. Groicki, *Artykuły prawa magdeburskiego – Postępek sądów około karania na gardle*, Warszawa 1954, s. 64 (reedycja); J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienia działki*, w: „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. IX, 1964, z. 1, s. 3-27, s. 9.
- ¹⁰ J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych*, dz. cyt., s. 20.
- ¹¹ Tamże, s. 20-21.
- ¹² Tamże, s. 11.
- ¹³ Tamże, s. 23-25.
- ¹⁴ Tamże, s. 11.
- ¹⁵ Tamże.
- ¹⁶ Tamże.
- ¹⁷ Tamże.
- ¹⁸ Tamże.
- ¹⁹ Tamże, s. 12.
- ²⁰ Tamże.
- ²¹ Tamże.
- ²² Tamże, s. 5.
- ²³ Tamże.
- ²⁴ Tamże, s. 8.
- ²⁵ Tamże, s. 9.
- ²⁶ Tamże, s. 23.
- ²⁷ Tamże, s. 9.
- ²⁸ J. Pudelko, *Działka lokacyjna w strukturze przestrzennej średniowiecznych miast śląskich XIII wieku*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, tom IX, z. 2, Warszawa 1964, s. 116.
- ²⁹ J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych*, dz. cyt., s. 23.
- ³⁰ Tamże.
- ³¹ B. Krasnowolski, *Z badań nad rynkami i placami w planach urbanistycznych*, dz. cyt., s. 165.

- ³² Tamże.
- ³³ Tamże.
- ³⁴ Tamże, s. 163.
- ³⁵ J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych*, dz. cyt., s. 5.
- ³⁶ T. Zarębska, *Badania historyczno-urbanistyczne metodą analiz przestrzennych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 43, 1995, s. 24.
- ³⁷ Z. Plichta, *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Tykocin*, Białystok 2000, s. 2.
- ³⁸ J. Piekalski, *Od Kolonii do Krakowa*, dz. cyt., s. 249.
- ³⁹ Tamże, s. 252.
- ⁴⁰ Tamże, s. 32.
- ⁴¹ M. Gajewska, J. Kruppé, *Archeologia w sukurs historii czyli badania na tykocińskim zamku*, „Z otchłani wieków”, R. 39, 1973, nr 4, s. 266-270; M. Bis, W. Bis, *Badania archeologiczne na zamku w Tykocinie 2001-2005*, w: B. Pacholska (red.), *Czas na Podlaskie, Tykocin. Referaty z sesji historycznej 492 rocznica urodzin województwa podlaskiego*, Tykocin 2005, s. 34.
- ⁴² J. Piekalski, *Od Kolonii do Krakowa*, dz. cyt., s. 32.
- ⁴³ W trakcie badań i nadzorów archeologicznych prowadzonych przez Urszulę Stankiewicz na ulicach Poświętnej i 11 Listopada odkryto średniowieczne obiekty i warstwę kulturową; U. Stankiewicz, *Tykocin – początki miasta*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, z. I, 2005, s. 170-171, ryc. 1.
- ⁴⁴ Z. Romaniuk, *Tykocin w XV wieku*, w: *Acta Collegii Suprasliensis, Małe Miasta. Przestrzenie*, Supraśl 2003, s. 278.
- ⁴⁵ Tamże.
- ⁴⁶ Tamże; Ks. A. Kochański, *526 lat dziejów miasta Tykocina na tle historii Polski*, Białystok 2010, s. 25.
- ⁴⁷ B. Pierścioneł, *Ogrody użytkowe klasztorów bernardyńskich*, „Czasopismo Techniczne. Architektura”, z. 30, Rok 109, 8-A/2012, s. 57.
- ⁴⁸ Tamże.
- ⁴⁹ B. Krasnowolski, *Z badań nad rynkami i placami w planach urbanistycznych*, dz. cyt., s. 165.
- ⁵⁰ Tamże.
- ⁵¹ A. Ochmański, *Witoldiana. Codex Privilegorium Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386-1430*, Warszawa-Poznań 1986, s. 155-156; E. Wroczyńska, *Śródmieście Tykocina w XVI w. Przyczynek do kształtowania się historii miasta*, w: B. Pacholska (red.), *Czas na Podlaskie, Tykocin. Referaty z sesji historycznej 492 rocznica urodzin województwa podlaskiego*, Tykocin 2005, s. 48.
- ⁵² J. Kubiak, *Urbanistyka Tykocina i problemy ekspozycji jego zabytków*, „Rocznik Białostocki”, T. XVI, 1989, s. 48.
- ⁵³ U. Grossmann, A. König, H. Rabe, *Die Baugeschichte des Rathauses zu Höxter*, w: U. Grossmann (red.), *Das Rathaus in Höxter*, München Berlin 1994, s. 72-76; J. Piekalski, *Od Kolonii do Krakowa*, dz. cyt., s. 170.
- ⁵⁴ J. Piekalski, *Od Kolonii do Krakowa*, dz. cyt., s. 170.
- ⁵⁵ W. Jarmolik, *Znaczenie i funkcje Tykocina w XVI-XVII w. Królewska historia miasta*, „Białostocczyzna”, nr 23, z. 3, 1991, s. 5.
- ⁵⁶ W. Trzebiński, P. Gartkiewicz, P. Szafer, *Tykocin, woj. białostockie. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa 1957, s. 6.
- ⁵⁷ B. Krasnowolski, *Z badań nad rynkami i placami w planach urbanistycznych*, dz. cyt., s. 165.
- ⁵⁸ Tamże.
- ⁵⁹ Z. Morawski, *Funkcje religijne placów miejskich w średniowiecznej Polsce*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 40, z. 3, 1992, s. 295-303; B. Krasnowolski, *Z badań nad rynkami i placami w planach urbanistycznych*, dz. cyt., s. 174.
- ⁶⁰ B. Krasnowolski, *Z badań nad rynkami i placami w planach urbanistycznych*, dz. cyt., s. 175.
- ⁶¹ J. Piekalski, *Od Kolonii do Krakowa*, dz. cyt., s. 253.
- ⁶² Tamże, s. 10.
- ⁶³ K. Blaschke, *Kirchenorganisation und Kirchenpatrozinien als Hilfsmittel der Stadtkernforschung*, w: H. Jäger (red.), *Stadtkernforschung, Städteforschung*, seria A, t. 27, Köln-Wien, 1987, s. 24-40; J. Piekalski, *Od Kolonii do Krakowa*, dz. cyt., s. 10.
- ⁶⁴ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. T-4, *Inwentarz Tykocina 1571*, k. 7-8.
- ⁶⁵ E. Wroczyńska, *Śródmieście Tykocina w XVI w.*, dz. cyt., s. 55-57.
- ⁶⁶ Tamże, s. 61.

- ⁶⁷ M. Chojińska, *Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI-XVIII wieku*, „Studia Podlaskie”, t. 18, s. 14.
- ⁶⁸ Z. Romaniuk, *Tykoćin w XV wieku*, dz. cyt., s. 283.
- ⁶⁹ Tamże.
- ⁷⁰ *Summariū Documentorū*, Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Tykocinie, k. 2 (fasciculus 1mus sub Lit. A); E. Wroczyńska, *Kościół i cmentarz parafialny w Tykocinie w XVIII wieku w świetle ksiąg zmarłych z lat 1717-1795*, „Studia Podlaskie”, t. 18, s. 149.
- ⁷¹ E. Wroczyńska, *Kościół i cmentarz parafialny w Tykocinie w XVIII wieku*, dz. cyt., s. 149.
- ⁷² Z. Morawski, „Intra muros”. *Zarys problematyki cmentarza miejskiego w średniowiecznej Polsce*, w: A. Wyrobisz, M. Tymoński (red.), *Czas, przestrzeń, praca w dawnych miastach. Studia ofiarowane Henrykowi Samsonowiczowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1991, s. 93-96.
- ⁷³ U. Stankiewicz, *Tykoćin – początki miasta*, dz. cyt., s. 168-170, ryc. 1.
- ⁷⁴ Tamże; U. Stankiewicz, *Tykoćin – tunel z ulicy Poświętnej*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, z. 2, 2006, s. 112-118.
- ⁷⁵ W. Borusiewicz, *Budownictwo murowane w Polsce. Zarys sztuki strukturalnego kształtowania do końca XIX wieku*, Warszawa-Kraków, 1985, s. 92, Rys. 6-5.
- ⁷⁶ O. G. Sosna, m. Antonina Troc-Sosna, *Zapomniane dziedzictwo. Nieistniejące już cerkwie w dorzeczu Biebrzy i Narwi*, Białystok 2002; E. Wroczyńska, *Śródmieście Tykocina w XVI w.*, dz. cyt., s. 63.
- ⁷⁷ R. Kulak, *Szlakiem św. Mikołaja*, źródło: <http://www.lisow.kielce.opoka.org.pl/index.php/szlak-w-mikolaja>.
- ⁷⁸ W. Trzebiński, P. Gartkiewicz, P. Szafer, *Tykoćin, woj. białostockie*, dz. cyt., s. 12.
- ⁷⁹ Spotkanie z prof. dr. hab. Jackiem Woźnym pt. „Najdawniejsza historia Bydgoszczy zapisana w nazwach miejskich ulic i placów”, źródło: http://www.bik.bydgoszcz.pl/index.php?option=com_k2&view=itemlist&task=tag&tag=wyk%C5%82ad&Itemid=12&limitstart=20.
- ⁸⁰ Chronologia pochówków została określona na podstawie typu biżuterii i części stroju kobiecego, znalezionych przy zmarłych, oraz ich analogii. U. Stankiewicz identyfikuje odkryte pochówki z cmentarzem ruskim, opisanym w *Inwentarzu Tykocina z 1571 roku*; U. Stankiewicz, *Tykoćin – początki miasta*, dz. cyt., s. 170-171, ryc. 1; Tenże, *Tykoćin w woj. podlaskim z perspektywy źródeł archeologicznych*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, z. 8-9, 2011-2012, s. 174-175.
- ⁸¹ W. Jarmolik, *Znaczenie i funkcje Tykocina w XVI-XVII w.*, dz. cyt., s. 5.
- ⁸² J. Jarnutowski, *Tykoćin. Miasto w dawniej ziemi bielskiej*, w: *Biblioteka Warszawska*, t. IV, Warszawa 1885, s. 183.
- ⁸³ W. Jarmolik, *Znaczenie i funkcje Tykocina w XVI-XVII w.*, dz. cyt., s. 5.
- ⁸⁴ A. Jabłonowski, *Podlasie w XVI wieku*, „Źródła dziejowe”, t. XVII, Warszawa 1908-1910, s. 137, 162.
- ⁸⁵ E. Wroczyńska, *Śródmieście Tykocina w XVI w.*, dz. cyt., s. 48, 60.
- ⁸⁶ J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*, Białystok 2000, s. 105.
- ⁸⁷ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. T-4, *Inwentarz Tykocina 1571*, k. 8.
- ⁸⁸ Tamże, k. 19.
- ⁸⁹ Tamże, k. 9.
- ⁹⁰ Tamże, k. 8.
- ⁹¹ J. Piekalski, *Od Kolonii do Krakowa*, dz. cyt., s. 245.
- ⁹² AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. T-4, *Inwentarz Tykocina 1571*, k. 10.
- ⁹³ J. Kubiak, *Urbanistyka Tykocina i problemy ekspozycji jego zabytków*, dz. cyt., s. 48.
- ⁹⁴ E. Wroczyńska, *Śródmieście Tykocina w XVI w.*, dz. cyt., s. 49, 54.
- ⁹⁵ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. T-4, *Inwentarz Tykocina 1571*, k. 13.
- ⁹⁶ Tamże, k. 14.
- ⁹⁷ Tamże, k. 20.
- ⁹⁸ Tamże, k. 16-17.
- ⁹⁹ Tamże, k. 15.
- ¹⁰⁰ Tamże, k. 17.
- ¹⁰¹ E. Wroczyńska, *Śródmieście Tykocina w XVI w.*, dz. cyt., s. 49.
- ¹⁰² J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1976, s. 268-269, 272.
- ¹⁰³ Tamże, s. 268-269.
- ¹⁰⁴ Tamże, s. 270.
- ¹⁰⁵ J. Pudelko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych*, dz. cyt., s. 9.

- ¹⁰⁶ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. T-4, *Inwentarz Tykocina 1571*, k. 7 - 8
- ¹⁰⁷ Tamże.
- ¹⁰⁸ J. Kubiak, *Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego Tykocina*, Warszawa 1975, ryc. 7.
- ¹⁰⁹ W niektórych publikacjach i cytowanych źródłach Job Preytfus; J. Maroszek, *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta*, dz. cyt., s. 310-311.
- ¹¹⁰ Tamże, s. 105; S. Wicher, *Alumnat wojskowy w Tykocinie. Historia, przebudowy i konserwacja*, „Biuletyn Konserwatorski Województwa Podlaskiego”, z. 8-9, 2003, s. 19.
- ¹¹¹ P. M. Gartkiewicz, *Alumnat wojskowy w Tykocinie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 1962, T. VII, z. 2, s. 136; S. Wicher, *Alumnat wojskowy w Tykocinie*, dz. cyt., s. 20.
- ¹¹² E. Wroczyńska, *Śródmieście Tykocina w XVI w.*, dz. cyt., s. 50.
- ¹¹³ W. Jarmolik, *Znaczenie i funkcje Tykocina w XVI-XVII w.*, dz. cyt., s. 6.
- ¹¹⁴ J. Jarnutowski, *Tykocin*, dz. cyt., s. 173.
- ¹¹⁵ M. Paździor, *Zamek w Tykocinie, dokumentacja historyczno-architektoniczna (uzupełnienie)*, Warszawa 1966, maszynopis PKZ.
- ¹¹⁶ E. Wroczyńska, *Kościół i cmentarz parafialny w Tykocinie w XVIII wieku*, dz. cyt., s. 159.
- ¹¹⁷ *Inwentarz Tykocina 1701*, sygn. BJ6247 III, s. 20-22, 29-31.
- ¹¹⁸ Tamże, s. 23-41.
- ¹¹⁹ Tamże, s. 42-56.
- ¹²⁰ Tamże, s. 41.
- ¹²¹ A. Maśliński, *Barok. Apogeum sztuki nowożytnej na polu urbanistyki*, A. Maśliński (red.), w: *Studia nad sztuką renesansu i baroku*, t. III, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1995, s. 18-42.
- ¹²² A. Oleńska, Jan Klemens Branicki. „Sarmata nowoczesny”. *Kreowanie wizerunku poprzez sztukę*, Białystok Warszawa 2011, s. 347.
- ¹²³ E. Żyłko, *Architektura i urbanistyka Tykocina w XVIII w. w świetle nieznanych materiałów archiwalnych*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, t. VII, z. 2, 1962, s. 102.
- ¹²⁴ J. Kubiak, *Urbanistyka Tykocina i problemy ekspozycji jego zabytków*, dz. cyt., s. 50.
- ¹²⁵ E. Żyłko, *Architektura i urbanistyka Tykocina w XVIII w.*, dz. cyt., s. 108.
- ¹²⁶ J. Kubiak, *Urbanistyka Tykocina i problemy ekspozycji jego zabytków*, dz. cyt., s. 50.
- ¹²⁷ Tamże; J. Baranowski, *Walory historyczne i ekspozycyjne zabytków Tykocina*, „Rocznik Białostocki”, t. XVI, 1989, s. 64.
- ¹²⁸ E. Żyłko, *Architektura i urbanistyka Tykocina w XVIII w.*, dz. cyt., s. 109.
- ¹²⁹ AGAD, Archiwum Roskie 82, *Inwentarz Tykocina 1771 r.*, k. 303.
- ¹³⁰ Tamże.
- ¹³¹ P. M. Gartkiewicz, *Katalog zabytków sztuki miasta Tykocina*, Warszawa 1957, maszynopis, s. 7.
- ¹³² J. Baranowski, *Walory historyczne i ekspozycyjne zabytków Tykocina*, dz. cyt., s. 64.
- ¹³³ E. Żyłko, *Architektura i urbanistyka Tykocina w XVIII w.*, dz. cyt., s. 110.
- ¹³⁴ W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia*, w: *Studia z historii budowy miast*, Prace IUA, R. 5, z. 1/14,, Warszawa 1955, s. 93.
- ¹³⁵ E. Wroczyńska, *Śródmieście Tykocina w XVI w.*, dz. cyt., s. 52.
- ¹³⁶ AGAD, Archiwum Roskie 82, *Inwentarz Tykocina 1771 r.*, k. 315-316.
- ¹³⁷ E. Wroczyńska, *Śródmieście Tykocina w XVI w.*, dz. cyt., s. 52
- ¹³⁸ Tamże.
- ¹³⁹ Po pożarze synagogi w 1736 r. Jan Klemens Branicki odbudował bożnicę i zmienił geometrię dachu z pogrążonego na mansardowy.
- ¹⁴⁰ E. Wroczyńska, *Śródmieście Tykocina w XVI w.*, dz. cyt., s. 52.
- ¹⁴¹ W. Trzebiński, *Ze studiów nad historią budowy miast prywatnych w Polsce wieku Oświecenia*, dz. cyt., s. 93.
- ¹⁴² E. Żyłko, *Architektura i urbanistyka Tykocina w XVIII w.*, dz. cyt., s. 112.
- ¹⁴³ A. Oleńska, Jan Klemens Branicki, dz. cyt., s. 323.
- ¹⁴⁴ Karty architektury i budownictwa domów staromiejskich w Tykocinie, oprac. Z. Cybulko, zbiory wojewódzkiej ewidencji zabytków Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Białymstoku.
- ¹⁴⁵ J. Kubiak, *Urbanistyka Tykocina i problemy ekspozycji jego zabytków*, dz. cyt., s. 53.
- ¹⁴⁶ W. H. Gawarecki, *Wiadomość o mieście Tykocinie*, w: *Niezapominajki*, Warszawa 1843, s. 135.
- ¹⁴⁷ J. Baranowski, *Walory historyczne i ekspozycyjne zabytków Tykocina*, dz. cyt., s. 64.

TYKOCIN – A TOWN PLANNING PALIMPSEST

The purpose of this article is to outline changes taking place in the urban space of Tykocin from the time of its locatio to the present. The outcome assumed the form of an architectural and town planning palimpsest whose deciphering calls for viewing it from a wide range of the humanities and natural sciences. "The town, conceived as a palimpsest, is the result of a stratification of successive cultural formations, partly replacing their predecessors and partly becoming part of their composition" (E. Rybicka, *Modernizowanie miasta. Zarys problematyki w nowoczesnej literaturze polskiej*, Universitas, Kraków 2003). Just like a manuscript is placed on previously used writing material from which the earlier text had been removed, so buildings are erected on the ruins of their predecessors. The Tykocin palimpsest is regarded as one of the most interesting since the earlier text has not been completely obliterated and makes it possible to decipher both statements.

In the manner of other Central European towns, Tykocin was established as a result of the concentration of settlements around the castle-town and, subsequently, the castle. The contemporary plan of the town reflects preserved ownership divisions originating from the land allotment conducted in the Middle Ages; its principles had not been fully preserved. In an article on studying the maps of mediaeval towns, Janusz Pudełko presented a metrological method of analysing a town plan delineated in the Middle Ages. This method makes it possible to reconstruct the most probable conception of the original premises upon the basis of the question of the town plot, while understanding its transformations as well as those of other elements of town planning (J. Pudełko, *Próba pomiarowej metody badania planów niektórych miast średniowiecznych w oparciu o zagadnienia działki*, "Kwartalnik Architektury i Urbanistyki", vol. IX, 1964, fasc. 1, pp. 3-27, p. 5). By basing herself on the method proposed by J. Pudełko as well as on accessible sources (written, town planning, cartographic and the results of architectural and archaeological studies) the author presented a hypothetical reconstruction of the sixteenth-century town configuration of Tykocin.